

Марченко Олег,

кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри історії України та всесвітньої історії,
Центральноукраїнський державний
університет імені Володимира Винниченка
o_marchenko2008@ukr.net
ORCID ID: 0000-0001-5720-0976

Шевченко Володимир,

студент I курсу (другого) магістерського рівня вищої освіти,
Центральноукраїнський державний
університет імені Володимира Винниченка
vovanewman13@gmail.com

ЗЛОЧИНИ НАД ДІТЬМИ-СИРОТАМИ ТА ДІТЬМИ З ІНВАЛІДНІСТЮ У ПЕРІОД НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ УКРАЇНИ 1941–1944 рр.

Нацистська окупація стала однією з найтрагічніших сторінок української історії. Злочини німецького окупаційного режиму торкнулися всіх аспектів життя українського народу, але особливої жорстокості набули дії щодо найбільш вразливої групи населення – дітей. У центрі дослідження – доля дітей-сиріт та дітей з інвалідністю, які опинилися в умовах, що перевершували за своєю жорстокістю будь-які уявлення про війну. У статті проаналізовано політику німецької окупаційної влади стосовно дитячих будинків в Україні, зокрема реалізацію «Акції T4», расистську селекційну практику та насильницькі заходи германізації. Проаналізовано умови харчування, медичне забезпечення, доступ до освіти та поширення інфекційних хвороб серед дітей. Особлива увага приділяється фактам насильства, депортації, геноциду та психологічним травмам, яких зазнало дитяче населення України. Висвітлено долю дітей-сиріт, які стали жертвами голоду, хвороб, байдужості суспільства та знецінення людського життя в умовах нацистської політики «життєвого простору на Схід». Підкреслено, що діти з інвалідністю та єврейські діти опинилися в першочерговій групі знищення.

У дослідженні робиться спроба подати системний аналіз умов існування дітей-сиріт в Україні під час окупації, а також вивчення соціальних, психологічних і культурних наслідків для дітей у період нацистської окупації території України. Вивчення цієї проблематики дозволяє не лише відтворити масштаби злочинів проти дітей в окупованій Україні, але й усвідомити їхній вплив на післявоєнний соціальний та демографічний розвиток.

Акцентовано увагу на відповідальності радянської влади за залишення вихованців дитячих будинків напризволяще під час наступу німецьких військ, що призвело до масових жертв. На основі архівних документів, свідчень очевидців та матеріалів Надзвичайної державної комісії встановлено, що сироти були однією з найбільш беззахисних соціальних груп, позбавлених елементарних засобів виживання і підтримки. Також проаналізовано особливості евакуації сиріт та вибіркового підходу влади, яка рятувала дітей, важливих із політичних чи ідеологічних міркувань (зокрема, іспанських дітей), залишаючи напризволяще інших. Дослідження також висвітлює радянську практику післявоєнної інтерпретації цих подій, коли жертви узагальнювалися без соціальної чи національної ідентифікації, а діти з інвалідністю залишалися поза офіційним дискурсом.

Дослідження є спробою комплексного аналізу трагедії дитинства в умовах війни, формування об'єктивної картини становища дитячих будинків в окупаційний період в Україні, є важливим моральним актом збереження пам'яті про жертв дитячого геноциду, що має вагоме значення для сучасного українського суспільства.

Ключові слова: діти-сироти, діти з інвалідністю, дитячі будинки, злочини проти дітей, геноцид, нацистська окупація, Друга світова війна, Україна.

Нацистська окупація стала однією з найтрагічніших сторінок української історії. Злочини німецького окупаційного режиму торкнулися всіх аспектів життя українського народу, але особливою жорстокістю відзначилися дії щодо найбільш вразливої групи населення – дітей. Особливий інтерес становить доля дітей-сиріт, які опинилися в умовах, що перевершували за своєю жахливістю будь-які уявлення про війну. Дослідження присвячене вивченню злочинів нацистів у дитячих будинках України, аналізу політики окупаційної влади щодо дітей-сиріт та дітей з інвалідністю. Вивчення цієї теми є не лише актом наукового пізнання, а й моральним обов'язком задля збереження пам'яті про тих, хто став жертвами людської жорстокості, яка, на жаль, продовжує існувати й у наш час.

Під час дослідження були використані як архівні матеріали, так і розвідки, проведені вітчизняними науковцями. Були проаналізовані документи Державного архіву Кіровоградської, Івано-Франківської, Хмельницької, Житомирської, Миколаївської, Харківської та Вінницької областей, а також деякі документи Центрального державного архіву громадських об'єднань України. Серед доробків вітчизняних авторів нами використано монографію Л. Лисиці, яка дослідила становище дітей-сиріт у післявоєнний період (Лисиця Л., 2021), дисертаційне дослідження О. Суровцева, який розглядав Голокост у Північній Буковині та на Хотинщині (Суровцев А., 2006). Г. Грінченко та О. Петренко дослідили джерельну базу про вбивства пацієнтів психіатричних лікарень, в інтернатах та будинках інвалідів у період окупації (Грінченко Г., 2020). Про тяжке життя дітей України під час гітлерівської окупації містить інформацію розвідка Д. Слободинського (Слободинський Д., 2016), про знищення дітей-євреїв – стаття Н. Івчика (Івчик Н., 2013).

Українські автори займалися також вивченням регіональних аспектів досліджуваної проблеми. Зокрема, Н. Касьянова проаналізувала становище дітей-сиріт у період окупації Донецької та Луганської області (Касьянова Н., 2010), Н. Сотнікова вивчала злочини в дитячому будинку в Сокольниках Харківської області (Сотнікова Н., 2021), а Д. Мешков – знищення нацистами інвалідів та психічнохворих у селищі Орлово (Мешков Д., 2020). Використанню нацистами шкільної освіти як засобу тиску на дітей на прикладі Запоріжжя присвячена стаття І. Спудки і Л. Турчиної (Спудка І., Турчина Л., 2015).

Нами використана інформація про розслідування нацистських злочинів під час окупації України. Зокрема, звернена увага на документальні джерела, зібрані радянськими спецслужбами, які розкривають злочини німецьких окупантів над мирним населенням України (Васильєв В., 2018; Васильєв В., 2023). В. Яковлєв вивчав воєнні злочини нацистів на Харківщині (Яковлєв В., 2022), а О. Марченко та В. Шевченко – злочинні дії окупантів у Янівському концетраційному таборі смерті (Марченко О., 2023).

Метою дослідження є системний аналіз умов існування дітей-сиріт в Україні під час нацистської окупації, а також вивчення соціальних, психологічних і культурних наслідків її для дітей у період нацистської окупації території України. Робиться спроба висвітлення масштабу трагедії проти цієї категорії населення, визначення механізмів реалізації нацистських злочинів у дитбудинках та дитячих колоніях, аналізу особливостей вчинених злочинів та політики як нацистського, так і радянського режимів щодо вчинених злочинів, а також усвідомлення наслідків для українського суспільства. Наукова новизна дослідження полягає в розкритті нацистських злочинів, ідеологічних доктрин на формування політики винищення дітей-сиріт, зокрема тих, хто мав психологічні та фізичні вади, а також аналіз умов існування дітей у дитбудинках на тлі соціально-економічної кризи, спричиненої окупацією. Встановлюються причини й масштаби загибелі дітей-сиріт та дітей з інвалідністю, у тому числі внаслідок голоду, хвороб, фізичного насильства та насильницького вилучення крові (експропріації крові). Дається оцінка реакції і політики радянської влади щодо дітей, яких вона покинула напризволяще під час відступу. Висвітлюється нова інформація, що розширює історичне бачення нацистської окупації на мікро- та макроісторичному рівні.

Нацистська окупація України 1941–1944 рр. залишила по собі катастрофічні наслідки. Злочини торкнулися всіх сфер життя українського народу, від чого постраждала кожна сім'я. Дегуманізація та прояви жорстокості стали буденною реальністю для кожної людини. Але, без сумніву, найуразливішою верствою соціуму залишаються діти. Ті з них, які пережили окупацію в колі близьких людей, котрі могли їх захистити, мали шанси хоч якось витримати ці трагічні події, натомість діти-сироти були позбавлені навіть і цього шансу. Їх покинули батьки в місцях, які й до війни не можна назвати «щасливими», а з початком війни їх залишила радянська влада як «небажаних» та тягар. Від них відвернулася більшість суспільства, а деякі навіть сприяли їхнім стражданням, співпрацюючи з окупаційним режимом задля власної вигоди.

Реалізація гітлерівської злочинної політики почала кристалізуватись з приходом націонал-соціалістичної партії до влади в 1933 році. Вона формувалася під впливом ідеології аріїзації суспільства та імперіалізму, який пропагувала нацистська еліта, що в результаті призвело до дегуманізації тих, кого влада ідентифікувала як «ворогів» та «непотрібних осіб» – «унтер менш» (нім. *Untermensch*). Заданий курс призвів до депортацій, розстрілів, ізоляції, садистських експериментів, сексуального насильства та геноциду. Расистські ідеї комбінувалися з євгенікою, що призвело до насильницької стерилізації хворих та «асоціальних елементів» – безробітних, людей з інвалідністю, ромів та сінті. Так, за підрахунками Н. Івчик, поміж 6 млн євреїв, яких було знищено під час Другої світової війни, 1,5 млн – діти (Івчик Н., 2013, с. 200). Усі ці дії були спрямовані на знищення генетичного відтворення групи населення та створення штучної демографічної кризи серед «небажаних осіб».

Підвідділ Райхсканцелярії фюрера здійснював керівництво «Акцією Т4». У 30 спеціально обладнаних «дитячих відділеннях» вбивали дітей із розумовими та фізичними розладами. У серпні 1941 р. «Акцію Т4» зупинили, але знищення хворих тривало в інший спосіб (Васильєв В., 2018, с. 30–34). Організатори вбивств на окупованих територіях мали здебільшого прагматичні мотиви – звільнення приміщень під шпиталь для солдатів, конфіскація майна та продуктів, економія, відбираючи життя «непотрібних їдців» (Грінченко Г., 2020, с. 15).

З початку окупації України населення опинилося в умовах екстремальної жорстокості. На окупованих територіях діти не отримували освіти, перетворюючись на підростаючих рабів, ставали жертвами штучно створеної віктимності. Згідно з декретом від 7 грудня 1939 р., А. Гітлер призначив Г. Гімmlера відповідальним за проведення національної політики Німеччини. Напередодні війни Гімmlер обґрунтував освітню політику на окупованих землях як складник германізації та підготовки трудового ресурсу. Щорічно мала проводитися фільтрація дітей віком 6–10 років для відбирання «повноцінних і неповноцінних» дітей. На цьому етапі передбачався селекційний відбір, критеріями якого була належність до арійської раси. У розпорядженні від 4 березня 1941 р. визначалися умови внесення до списку і правове становище жителів анексованих східних земель. Люди були поділені на чотири групи за принципами, установленними в директивах Гімmlера від 12 вересня 1942 р., у яких висвітлювалося питання про відбір жителів окупованих східних територій. Четверта група була призначена для германізації. Батьки цієї групи могли негативно впливати на розвиток цього процесу, тому Г. Гімmlер рекомендував відбирати дітей для виховання в німецьких сім'ях (Слободинський Д., 2016, с. 42).

Протягом 1942 року школи працювали нерегулярно. Це було пов'язано із ситуацією на фронті (просування німецьких військ, проблема забезпечення житлом і розташування військ на підкореній території), а також ставленням вищого керівництва до системи освіти на окупованих територіях загалом. У багатьох населених пунктах школи працювали від 1 до 3 місяців, а потім приміщення шкіл були зайняті німецькими військами (Спудка І., 2015, с. 145).

Діти-сироти потерпали від голоду, холоду та інфекційних хвороб. Для прикладу, згідно з розпорядженням райхскомісара України від 20 лютого 1942 р., усе населення м. Рівне для отримання харчових продуктів поділялося на чотири групи. До основної (третьої) групи від-

носилися робітники, які щоденно працювали на окупаційну владу. Існувала дитяча група, до якої належали діти до 14 років. Залежно від приналежності до групи видавалась і кількість продуктів першої необхідності на одну особу. Перша група (звичайні споживачі харчових продуктів) отримувала на тиждень 100 г м'яса, 1500 г хліба, 2 000 г повидла, а діти до 14 років та євреї отримували половину норми продуктів першої групи¹. Це вказує на те, що харчові норми визначалися не з гуманітарних міркувань, а з погляду підтримання працездатності населення, яке працювало на користь окупаційної адміністрації. Це вказує також на утилітарний підхід – цінність людини визначалася лише її здатністю до продуктивної праці. Діти до 14 років, сироти та особливо євреї розглядалися окупантами як «баласт», а отже, отримували зменшені норми продуктів. Подібні розпорядження демонструють, що нацистська влада цілеспрямовано створювала умови, які унеможливлювали фізичне виживання окремих соціальних і національних груп, що цілком узгоджувалося з політикою «голодного плану» (нім. *Hungerplan*, також відомого як «план Бакке» (нім. *der Backe-Plan*), що була частиною стратегії «життєвого простору на Сході».

Дослідження Інституту гігієни праці та профзахворювань Академії медичних наук СРСР встановили, що 15-річні підлітки в 1944 р. порівняно з їхніми ровесниками в 1940 р. втратили в зрості 5%. Дефіцит ваги підлітків у 1945 р. становив порівняно з довоєнним часом 10,4–15%. Масовими захворюваннями дітей, особливо немовлят, стали гіпотрофія, дистрофія, анемія та рахіт, що стало наслідком поганого харчування. Великого розповсюдження набули масові інфекційні захворювання. Фіксувалося чимало випадків венеричних хвороб серед дітей. Багато неповнолітніх були уражені педикульозом. Ситуація воєнного часу створила умови для поширення захворювання на туберкульоз. Так, серед 18702 вихованців дитбудинків 10 областей Наддніпрянської та Східної України виявлено 40% тубінфікованих і 929 дітей (5%), хворих на різні форми туберкульозу (Лисиця Л., 2021, с. 156).

Велика кількість дітей стали сиротами через втрату своїх батьків у військових діях або їхніх батьків було депортовано як остарбайтерів. Також чимало неповнолітніх втрачали близьких унаслідок застосування сталінського наказу № 270 (16 серпня 1941 р.) «Про відповідальність військовослужбовців за здачу в полон і залишення ворогові зброї». Згідно з даними Л. Лисиці, на 1 вересня 1945 р. в Україні на обліку перебувало 162 тис. сиріт і 1 млн 166 тис. напівсиріт (Лисиця Л., 2021, с. 174).

Обставини змушували одних дітей жебракувати з метою виживання, інші стали заручниками дитбудинків, умови в яких у реаліях соціально-економічної кризи були жахливими. Простежується факт стигматизації такої групи дітей навіть всередині соціально-національної групи, вихователів і адміністрації дитбудинків. Такий зовнішній вплив постійного терору сприяв екзистенційно-психологічним травмам у ще повністю не сформованій віковій психіці дітей. Постійне перебування у страху, недоїдання, моторошні картини, які діти бачили на власні очі, фізичне, сексуальне та психологічне насильство залишили відбиток у тих, кому вдалося вижити, на все життя.

Окремо варто наголосити на дітях з обмеженими можливостями та з інвалідністю, адже, крім уже згаданих важких умов, зазначена група дітей потребувала спеціалізованого лікування та особливої форми догляду, яку неможливо було реалізувати. Тому більшість дітей змушені були жебракувати для виживання або чекати повільної смерті. З огляду на нацистську ідеологічну доктрину щодо такої групи, вони стали першими жертвами нарівні з дітьми єврейської національності. В актах Комісії з розслідування злочинів у м. Житомирі згадується випадок вбивства 15-річного хлопчика з порушенням слуху. Коли мати хлопчика побачила, як схопленого її сина почали бити прикладом, спробувала захистити його. Німці відштовхнули її і також

¹ Червінська О. Як жили рівняни під час німецької окупації. Рівненська обласна державна адміністрація. URL: <https://www.rv.gov.ua/yak-zhili-rivnyani-pid-chas-nimeckoyi-okupatsiyi> (25. 08.2025).

почали завдавати каліцтва, а хлопчика розстріляли. Причини вбивства окупантами хлопчика не вказуються, і навряд чи вони взагалі були². У с. Кирилівка Запорізької області у вересні 1943 р. румунські солдати згвалтували 15-річну дівчину з порушенням слуху (Васильєв В., 2023, с. 234).

У Ворошиловградській (нині Луганській) області з 23 дитячих будинків, у яких до війни проживало більш ніж 3 тис. дітей, не вціліло жодного. Дитячий будинок хутора Кріпаки Слов'яносербського району Ворошиловградської області до війни утримував 80 дітей з інвалідністю. Під час окупації всі його вихованці були викинуті поліцаями в підвал та на вулицю. Після цього понад 50 дітей загинули від голоду (Касьянова Н., 2010, с. 18).

У Сталінській (сучасна Донецька) області із 42 дитячих будинків на 5 тисяч місць, що працювали на початку 1941 р., повністю зруйнованими виявилися приміщення 31 дитбудинку. Начальник гірничорятувальної команди Калінінської шахти № 4–4 згадував: «...з дитячих будинків м. Донецька привезли групу дітей 7–8 років. Їм веліли зійти з машини і вишикуватись. Діти послухалися, їм наказали роздягтись. Коли діти зняли із себе одяг, то група німців майже впритул розстріляла їх з автоматів. Трупки скинули у ствол [шахти]...» (Касьянова Н., 2010, с. 18). Згідно з дослідженням Н. Касьянової, у Єнакіївському дитячому будинку загинуло 185 дітей, в Іванопільському – 45 дітей, у Макіївському – 50. 80% дітей Дзержинського дитячого притулку хворіли на туберкульоз, рахіт та коросту (Касьянова Н., 2010, с. 19).

Пріоритетним об'єктом переслідувань нацистів були євреї. Ідеологічна трансформація світогляду німецьких військовослужбовців зумовила сприйняття євреїв не як представників людської спільноти, а як носіїв загрози. Масові вбивства єврейських дітей виправдовувалися окупантами як спосіб запобігання «поширенню жидо-більшовизму». У січні 1942 р. у Кіровоградській області, у Голованівському районі, у Липовенському дитбудинку було розстріляно 36 відібраних за списком дітей віком від 4 до 9 років єврейської національності. Їх вивозили на санчатах до викопаної ями, після чого роздягали та розстрілювали³.

У жовтні 1941 р. у м. Станіславі (нині Івано-Франківськ) було створено гетто для єврейського населення, у якому розташовувався дитбудинок по вул. Млинарській, куди поселяли знесилених, безпритульних дітей. Кожні 5–7 днів під'їжджали машини, дітей кидали до кузова й відвозили до табору. У березні 1943 р. дітей-сиріт завантажили в автомобіль, який направився до річки біля млина, де всіх вихованців було втоплено⁴.

На початку січня 1942 р. до с. Червона-Володимирівка Миколаївської області було направлено з с. Кавказ 750 євреїв, серед яких було 26 вихованців дитбудинку з м. Одеса. Усі вони були розстріляні поблизу с. Червоно-Володимирівка. Перед розстрілом їх роздягали й по 10–15 осіб у білизні виводили на місце розстрілу. Тіла після розстрілу спалювали. Інколи ті, кого не убили, згорали заживо⁵.

У м. Житомир функціонував дитячий будинок ім. Щорса, у якому в 1941 р. утримувалися вихованці, котрих направляла на утримання адміністрація міста. Кількість дітей у дитбудинку постійно змінювалася, тому точна кількість невідома. За свідченням виховательки В. Щенковської, у серпні–вересні 1941 р. було відібрано 40–50 єврейських дітей та вивезено на хутір Богунія, де їх розстріляли. Наприкінці лютого 1942 р. було вбито двох хлопчиків до 7 років,

² Акт Житомирської міської комісії зі встановлення і розслідування злочинів, завданих нацистськими загарбниками в місті Житомир. 30 липня 1944 року. *Державний архів Житомирської області* (далі – ДАЖО). Ф. Р-2636. Оп. 1. Спр. 52. Арк. 259–261.

³ Витяг з акта про звірства німецько-фашистських загарбників та заподіяні матеріальні збитки в Кіровоградській області під час війни 1941–1945 років по Голованівському району. *Державний архів Кіровоградської області*. Ф. Р-6656. Оп. 2. Спр. 1. Арк. 126.

⁴ Станіславська надзвичайна державна комісія зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників і їх спільників на території Станіславської області. *Державний архів Івано-Франківської області*. Ф. Р-98. Оп. 1. Спр. 2 Арк. 108–109.

⁵ Акт комісії сприяння зі встановлення збитків та злочинів, вчинених нацистами на території Ліхтенфельдської сільради, 2 вересня 1944 р. *Державний архів Миколаївської області*. Ф. П-10. Оп. 1. Спр. 155. Арк. 4–5.

також євреїв. У 1943 р. там убили хворого на туберкульоз кісток хлопчика⁶. У Бердичеві (Житомирська область), в утвореному гетто в районі Червоної гори, було розстріляно 70 вихованців дитбудинку в тирі кавалерійського полку⁷.

Знищення дітей в окупованій Україні простежувалося в кожній області. Німці використовували дітей для розмінування територій. Так, у квітні 1943 р. на станції Попасна Ворошиловградської (Луганська) області дітей 12–15 років використали для розмінування, внаслідок чого 13 дітей загинули, а 35 – отримали тяжкі поранення (Васильєв В., 2018, с. 49).

Дітей утримували в гетто, у в'язницях та таборах, де вони перебували в нестерпних умовах. Так, у Янівському таборі (м. Львів) дітей вбивали голими руками, розбиваючи їхні голови або кидаючи у ями ще живими (Марченко О., 2023, с. 113) (лише за два місяці в концтаборі було знищено 8 тис. дітей (Васильєв В., 2018, с. 49). Такий спосіб «економії куль» фіксувався досить часто в місцях, де страчували населення разом із малолітніми та неповнолітніми особами.

У січні 1944 р. єврейських дітей-сиріт із Буковини та Бессарабії зібрали в м. Могилів-Подільський для розміщення в чернівецьких дитбудинках. Згодом частину з них замість Чернівців привезли в м. Ботошани (Румунія), де дітей розмістили в тимчасовому таборі, за межі якого виходити суворо заборонялося. Сиріт розподілили на групи по 10–15 осіб і відправляли на роботи до місцевого румунського керівництва. Діти працювали по 12–14 годин на добу. У таборі діти-сироти перебували до квітня 1944 р. (Суровцев О., 2006, с. 145).

Згідно з актом від 14 вересня 1943 р., впродовж квітня–серпня 1943 р. в Харкові було розстріляно понад 900 в'язнів тюрми гестапо. Серед страчених були діти віком від 3 до 14 років, а також 400 жінок та дівчат, які працювали в підсобному господарстві на території колишньої дитячої колонії НКВС у с. Куряж (Яковлев В., 2022, с. 181).

Унаслідок фізіологічних особливостей та значної вразливості, порівняно з дорослими, діти виявлялися більш схильними до наслідків голоду. Особливо критичним було становище наймолодших (до 12–14 років), які через свій вік часто не залучалися до примусової праці, яка могла забезпечити мінімальне харчування. Це сприяло внутрішній диференціації серед дитячих груп, у результаті чого діти зазначеного віку ставали першими жертвами нацистських масових знищень. У подальшому від масового вбивства не були застраховані й інші вікові групи. Із дитбудинків систематично відбирали харчі та інші речі, необхідні для функціонування закладів. Наприклад, з дитбудинку, що розташовувався на вул. Артема (м. Харків), німці відібрали всі харчі, унаслідок чого 170 дітей померли від голоду, а їхні тіла були скинуті у склепи на кладовищі⁸.

Дітей знекровлювали, здійснюючи насильницьке вилучення крові для німецьких військових. Дітей з інвалідністю дитячого будинку-інтернату, що знаходився по вул. Свердлова, № 133 (Харківська область), через кілька днів після вступу німців у Харків було перевезено у Сокольники. У притулку була створена група дітей, яких тримали окремо від інших із метою знекровлення для німецьких солдатів, що перебували на аеродромі неподалік дитбудинку. На донорські процедури із забору крові й кісткового мозку дітей доставляла машина-автобус. Перед взяттям крові дітей оглядали медики, вводячи в оману процедурою «щеплення» для їхнього здоров'я. Потенційних «донорів» залишали, а змучених або вже померлих скидали в яму. У Доповідній записці від 23 лютого 1943 р. вказується, що у Сокольниках до червня 1942 р. щомісячно помирало понад 100 осіб. Чисельність дітей регулював німецький військо-

⁶ Свідчення виховательки дитячого будинку м. Житомир Щенковської В.П. про розстріл у районі Богунії дітей єврейської національності. Лютий 1944 року. ДАЖО. Ф. Р-2636. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 24.

⁷ Бердичівська трагедія: без права на забуття». Газетний фонд: «Житомирщина» від 23 вересня 2016 року, № 103. URL: https://drive.google.com/file/d/1nsWwB3LGouWSJ3DrrlX_Ks8TXchxrCKO/view (25.08.2025).

⁸ Акт комісії Харківської міської ради про злочини нацистської окупаційної адміністрації у м. Харкові. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 23. Спр. 544. Арк. 9–15.

вий комендант, який жив на території дитбудинку. Якщо була необхідність для шпиталю в донорській крові, з міста привозили нову партію дітей, постійно поповнюючи «банк крові». Деяких дітей депортували до Німеччини. З ними спілкувалися виключно німецькою мовою. З 40 дітей, вивезених до Німеччини з 25 червня 1942 р. по 15 червня 1943 р., 18 осіб були з дитбудинку у Сокольниках (Сотнікова Н., 2021, с. 56). У Красному Березі (Гомельська область, Білорусь) нацисти відібрали 10 990 дітей винятково білоруської та української національності. У лабораторії табору з них викачували кров. Після процедури дітей, які ще мали ознаки життя, умертвляли – рот і губи мазали отрутою. Щоб кров з організму викачати повністю, часто дітей підвішували під пахви та стискали груди. Щоб кров не зсідалася, робили укол, шкіру на ступнях зрізали або в них робили глибокі надрізи, щоб уся кров стікала в герметичну ванну. Тіла дітей, аби замести сліди жаклих вбивств, спалювали (Слободинський Д., 2016, с. 47).

Аналізуючи злочини в дитбудинках, простежується високий рівень колабораціонізму серед працівників закладу. Вони співпрацювали з німецькою владою, встановлювали репресивні умови для вихованців, відбираючи їжу, експлуатували, грабували та брали участь у безпосередній «акції» з ліквідації дітей. Прикметним є те, що найбільша жорстокість проявлялася серед директорів та адміністрації дитбудинків. Інші ігнорували потенційну загрозу життю вихованців, залишалися осторонь, холоднокровно спостерігаючи за процесом, тому їхню бездіяльність можна вважати не меншим злочином. Певна річ, були й ті, хто намагався захистити дітей, подарувати їм шанс на життя, але такі особи перебували в меншості, і більшість із них заплатили за власну ініціативу життям.

У Запорізькій області в Преславській колонії для дітей з інвалідністю Приморського району було розстріляно 158 дітей. Згідно з матеріалами слідчої справи, частина з них були просто хворі діти, які перебували в колонії на лікуванні. Спочатку колонію планували евакуювати в радянську глибинку, але необхідних коштів не вистачило (Penter T., 2020, с. 176).

У жовтні 1941 р. після окупації району директором дитячої колонії німецька адміністрація призначила І. Рупчева. Після прибуття до колонії німецьких представників Рупчев повідомив німців про те, що в дитячій колонії перебували євреї, аби надалі до нього не виникало питань. Після від'їзду Рупчев дав завдання скласти список дітей, позначивши їхню національність. 30 жовтня 1941 р. на територію прибули німецькі солдати, після чого Рупчев відібрав 47 дітей-євреїв, яких розстріляли біля їдальні. Німецький офіцер запитав, скільки дітей хворих та з обмеженими можливостями. Фельдшерка А. Дмитрієва надала інформацію про 25 таких дітей, яких також розстріляли. Загалом 30 жовтня 1941 р. було вбито 78 осіб. У документах слідства вказується, що розстріли бачили працівники закладу, але вони відмовилися допомогти. Так, А. Дмитрієва відповідала: «Що ж ми будемо робити, нам за це може від німців попасти, закопуйте їх так» (Васильєв В., 2023, с. 349).

28 березня 1942 р. директором стала Т. Веренікіна, яка із самого початку своєї «влади» в дитячій колонії створила жорстокі умови. З 1935 по 1937 рік Веренікіна працювала директором сусідньої колонії для інвалідів, але була звільнена через сексуальні стосунки з деякими «вихованцями» й нібито «спокусила» дівчат до зайняття проституцією (Penter T., 2020, с. 183). Веренікіна присвоювала собі речі вихованців, діти постійно працювали на забезпечення закладу та німецьких військ харчами. Вона застосовувала насильство як міру покарання до вихованців, завдаючи ударів гумовою палицею та закривала їх у холодному приміщенні. У самій колонії часто влаштовувалися «вечірки» та застілля за участю директорки та німецьких солдатів або поліцаїв, які використовували зґвалтування дітей. Незабаром склалася кризова ситуація із запасами їжі. Обговоривши ситуацію з німецькою адміністрацією, 15 березня 1943 р. німці наказали викопати чотири ями на морському узбережжі. Згодом там розстріляли 66 дітей (Васильєв В., 2023, с. 34).

У листопаді 1943 р., після вступу Червоної армії, на території колонії було виявлено три масові поховання з тілами 144 осіб. Судовий процес виявив, що деякі вихованці зазнавали сек-

суального насильства як під час німецької окупації, так і в довоєнні, радянські часи. У матеріалах слідства зазначено вік убитих та їхню зайнятість у колонії. Хоча колонія була для дітей з інвалідністю, убиті вихованці здебільшого вже не були дітьми. Дослідниця Т. Пентер виявила, що лише близько п'ятої частини (22%) були віком від 15 до 17 років. Найбільша група (61%) була віком від 18 до 24 років, але учасники судового процесу говорили про «дітей» або «учнів». На запитання слідчого до свідка, чому він так говорить, враховуючи вік убитих, свідок пояснив: «Їх називали дітьми <...>, тому що їхній розумовий розвиток нагадував розвиток дітей у віці від п'яти до десяти років. Але працювали вони як дорослі» (Penter T., 2020, с. 185). Схожий жахливий злочин окупанти вчинили у с. Орлове в притулку для інвалідів та психічнохворих. Там, за різними даними, було вбито майже 90 дітей (Мешков Д., 2020, с. 122).

У період окупації на території Березнянського району Чернігівської області між 10 та 12 грудня 1941 р. було розстріляно 32 дітей і двох людей похилого віку, які перебували на утриманні в Домницькому дитбудинку для інвалідів. За матеріалами слідства було встановлено, що діти й люди були розстріляні й кинуті в яму, розташовану біля кам'яних воріт на території Домницького монастиря, після чого заклад було ліквідовано (Васильєв В., 2018, с. 651–652).

Не варто ігнорувати факт провини у смерті дітей-сиріт радянської влади, адже саме вона покинула їх, чудово усвідомлюючи, що на них чекає, коли німецькі війська опиняться на території дитбудинку. У документах Надзвичайної комісії простежується заборона пояснювати причини, які змусили залишити вихованців. Аморальність та егоїзм тих, хто мав евакуювати дітей та захистити їх від наступаючої загрози, висвітлюють спогади тих, хто зумів вижити. Так, Дмитро Бабич згадував воєнні роки та перебування в Уманському дитячому будинку № 1, куди його помістили зі сестрою Евеліною в 1937 р. як дітей «ворогів народу». Перед війною органи НКВС забрали його сестру до Києва, де вона загинула в Бабиному Яру. З початком бойових дій на території м. Умань дітей планували евакуювати на автомобілях, але цього так і не сталося, тому що радянські партійні працівники відібрали транспорт і самі на ньому втекли, покинувши дітей. Було виділено три пари коней з возами, на яких діти разом із мізерним майном дитбудинку, помістивши хворих дітей, відправилися до Кіровограда к супроводі вихователів. Вихованці розташувалися в Новоархангельському районі Кіровоградської області. Невдовзі діти потрапили в оточення німців. 18 серпня 1941 р. дітей відправили назад до м. Умань і помістили у єврейському гетто, відгородженому колючим дротом. Серед них також були діти-роми. Дітей було 300–400 осіб, яких охороняли українські поліцаї та угорські солдати. Наприкінці серпня – у середині вересня нацисти шикували дітей у лінійку, запитуючи, хто з них євреї, але діти не зізнавалися, тому німці змушували дітей знімати штани, ідентифікуючи «ворогів» за обличчям та статевим обрізанням. Хто був обрізаний або явно був схожий на єврея чи рома, відводили й заштовхували в загальну колону, яку направляли на розстріл до глиняних кар'єрів. Таким чином було вбито більшість вихованців Уманського дитячого будинку № 1 (Забарко Б., 2013, с. 36).

Були вихованці, яких зуміли евакуювати, але це були одиниці, яким пощастило. Були особи, яких необхідно було врятувати, враховуючи їхню важливість для радянської влади. Наприклад, у Херсонській області перебували іспанські діти-сироти, які потрапили до СРСР у 1937 р. через початок Громадянської війни, і яких налічувалося 34 тисячі. У СРСР було заборонено віддавати їх до нових сімей, тому дітей доставили у м. Іваново РРФСР до існуючого з 1933 р. Інтернаціонального дитячого будинку та засновували нові дитбудинки. У Херсоні для них був створений Херсонський іспанський дитбудинок № 7. Після початку військових дій 17 серпня 1941 р. вихованці, працівники та їхні родини були евакуйовані до Запоріжжя, а звідти товарним поїздом на Північний Кавказ, де проживали в літньому дитячому санаторії. При наступі німецьких військ у серпні 1942 р. перебралися на Алтай, де їх розмістили на першому поверсі школи с. Тундріха Залесівського району (Сінкевич І., 2021, с. 45).

Отже, говорити про те, що не було можливості для евакуації хоча б більшості дітей-сиріт у безпечні райони СРСР не варто, адже це є відвертим викривленням реальних умов. Для тих,

кого влада вважала важливими, евакуація організовувалася відразу після початку військових дій, включно з технічною базою, культурними та матеріальними цінностями, секретними та архівними документами. Дітей з інвалідністю дитячого будинку-інтернату, який розташовувався на Холодній горі по вул. Свердлова, № 133 (Харківська область), в останній день евакуації розподілили на три групи: найменших завантажили на машину й повезли на Південний вокзал, старші пішли пішки, середні мали чекати машину, але вона так і не з'явилася. З вокзалу дітей теж не вивезли – для них не знайшлося місця, адже, як вказує Н. Сотнікова, у цей час у вагони вантажили меблі, речі, продукти, розміщувалися дорослі із сім'ями харківського керівництва (Сотнікова Н., 2021, с. 56).

Після повторного встановлення радянської влади на території України злочини, вчинені нацистським окупаційним режимом, інтерпретувалися крізь призму радянської ідеології та культу героїзації. Ідентифікація жертв не здійснювалася за національною ознакою, а також не акцентувалася увага на факторах та передумовах масових убивств, зокрема знищення єврейського населення. Подібний підхід простежувався і у випадку з дітьми. У документах Надзвичайної державної комісії малолітніх та неповнолітніх жертв фіксували узагальнено як «діти», без уточнення їхнього соціального статусу. Аналогічна ситуація спостерігалася і у звітності, де уникали використання терміна «інваліди», оскільки він не відповідав загальній концепції радянської величї та культу перемоги.

Протягом тривалого часу факт існування дітей з інвалідністю у СРСР або ігнорувався, або свідомо замовчувався. Їхні проблеми та потреби залишалися поза увагою, що свідчило про маргіналізацію цієї категорії та її сприйняття як «соціального баласту». Таким чином, усіх дітей було інтегровано до узагальненого наративу «злочини фашистських загарбників проти радянських дітей», у межах якого їх репрезентували насамперед як «піонерів» чи «комсомольців». Звичайно, не варто підставляти ідеологічний інструментарій до всього процесу аналізу злочинів держкомісії, адже у секретних документах спецслужб, судових актах та у свідченнях очевидців можна виявити реальну картинку, без радянської ідеологічної обгортки, але важливо співставляти всі факти для усвідомлення об'єктивної картини, комбінуючи та аналізуючи різні види джерел та свідчення як свідків, так і самих виконавців злочину.

Нацистська окупація України 1941–1944 рр. стала трагедією, яка торкнулася всіх верств населення. Проте однією з найбільш вразливих груп в умовах війни виявилися діти-сироти. Вони зазнали надзвичайно жорстокого поводження, були переважно позбавлені підтримки з боку суспільства та держави, ставали жертвами голоду, хвороб, фізичного, психологічного та сексуального насильства. Особливу увагу заслуговують долі дітей з інвалідністю та єврейських дітей, які ставали першочерговими мішенями нацистського терору. Нестерпні умови життя в дитячих будинках, примусова праця, знекровлення для потреб німецьких військових та масові вбивства створили катастрофічні наслідки для дитячої популяції України. Радянська влада зі своєю злочинною та холоднокровною байдужістю і нездатністю захистити дітей під час евакуації також сприяла трагічним долям сиріт. Після війни життя дітей-сиріт та дітей з інвалідністю залишилося маловивченим, а радянська ідеологія часто замовчувала обставини їхнього вбивства. Усі ці аспекти є свідченням систематичного знищення цілої генерації дітей, яке мало глибокі наслідки для українського суспільства.

Список літератури

Грінченко Г., 2020. Петренко О. Непотрібні люди, замовчаний злочин: джерела та дослідження про масові вбивства пацієнтів психіатричних лікарень, інтернатів для хворих дітей та будинків інвалідів України часів нацистської окупації. *Ukraina Moderna*. №. 28. 9–29.

Забарко Б. (ред.), 2013. *Мы хотели жить... Свидетельства и документы*. Книга 1. Київ.

Івчик Н. С., 2013. Діти як об'єкт геноциду (на прикладі Голокосту). *Панорама політологічних студій: Науковий вісник Рівненського державного гуманітарного університету*. Вип. 11. Рівне. 198–206.

- Касьянова Н., 2010. Становище дітей-сиріт в умовах німецької окупації (на прикладі Донбасу). *Волинські історичні записки*. Т. 4. 16–19.
- Лисиця Л. Г., 2021. *Функціонування спеціальних дитячих установ УРСР у 1943–1950 рр.* Черкаси.
- Марченко О. М., 2023. Шевченко В. Є. «Брама до пекла» – Янівський концентраційний табір смерті. *III міжнародна науково-практична конференція «Останні досягнення світової науки»*. Вільнюс. *Scientific Collection "InterConf"*. № 170. 108–115.
- Мешков Д., 2020. Масова акція знищення інвалідів та психічнохворих в с. Орлово в грудні 1941 р.: спроба реконструкції та контекстуалізації подій. *Ukraina Moderna*. № 28. 110–128.
- Васильєв В., 2018. Кашеварова Н., Лисенко О., Панова М., Подкур Р. *Насильство над цивільним населенням України. Документи спецслужб. 1941–1944*. Київ.
- Васильєв В., 2023. Кашеварова Н., Лисенко О., Панова М., Подкур Р. *Насильство над цивільним населенням. Запорізька область. Документи органів держбезпеки. 1941–1944*. Київ.
- Слободинський Д., 2016. Життя дітей у період гітлерівської окупації України. *Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал*. Вип. 4 (14). Київ. 37–56.
- Сотнікова Н. В., 2021. Дитячий будинок у Сокольниках: злочини проти дитинства. *Краєзнавство і учитель – 2021. Тези доповідей міжнародної наукової конференції (31 березня 2021 р.)*. Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди. Харків. 54–57.
- Спудка І. М., 2015. Турчина Л. В. Шкільний процес як засіб формування підлеглих Третього Рейху (на прикладі м. Запоріжжя). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Вип. 42. 143–147.
- Сінкевич І., 2021. Херсонський дитячий будинок для іспанських дітей у документах Державного архіву Херсонської області та місцевій періодиці. *Історія в документах: Збірник наукових доповідей В архівних читань*. Херсон. 42–47.
- Суровцев О. А., 2006. *Голокост у Північній Буковині та Хотинщині в роки Другої світової війни*: дис. канд. іст. наук: 07.00.01. Чернівці.
- Яковлев В., 2022. Воєнні злочини нацистів на Харківщині (1941–1943): за матеріалами Надзвичайної державної комісії. *Літопис Волині*. № 26. 178–185.
- Penter T., 2020. Child victims and female perpetrators: Dealing with the Nazi-murder of disabled children in the postwar Soviet Union. *Ukraina Moderna*, Vol. 28. 168–188.

Oleh Marchenko, Volodymyr Shevchenko

CRIMES AGAINST ORPHANS AND CHILDREN WITH DISABILITIES DURING THE NAZI OCCUPATION OF UKRAINE 1941–1944

The Nazi occupation became one of the most tragic chapters in Ukrainian history. The crimes of the German occupation regime affected all aspects of the life of the Ukrainian people, but its actions reached particular brutality in relation to the most vulnerable group of the population – children. At the centre of the study is the fate of orphans and children with disabilities, who found themselves in conditions that surpassed any conceivable horrors of war. The article analyzes the policy of the German occupation authorities towards orphanages in Ukraine, including the implementation of the “T4 Aktion”, racist selection practices, and coercive measures of Germanisation. It examines conditions of nutrition, medical care, access to education, and the spread of infectious diseases among children. Special attention is given to acts of violence, deportation, genocide, and the psychological traumas endured by the child population of Ukraine. It highlights the fate of orphans, who became victims of starvation, diseases, social indifference, and the devaluation of human life under the Nazi policy of “Lebensraum in the East”. It is emphasised that children with disabilities and Jewish children were among the first groups targeted for extermination.

The study attempts to present a systematic analysis of the living conditions of orphans in Ukraine during the occupation, as well as to examine the social, psychological, and cultural consequences for children under the Nazi regime. Research into this issue not only helps reconstruct the scale of crimes committed against children in occupied Ukraine but also reveals their impact on post-war social and demographic development.

Attention is drawn to the responsibility of the Soviet authorities for abandoning children in orphanages to their fate during the German advance, which led to mass casualties. Based on archival documents, eyewitness testimonies, and materials of the Extraordinary State Commission, it has been established that orphans were among the most defenceless social groups, deprived of basic means of survival and support. The peculiarities of orphan evacuation are also analyzed, including the selective approach of the authorities, who saved children

considered important for political or ideological reasons (such as Spanish children), while leaving others behind. The study further explores the Soviet practice of post-war interpretation of these events, where victims were generalised without social or national identification, and children with disabilities remained outside the official discourse.

This research is an attempt at a comprehensive analysis of the tragedy of childhood in wartime, forming of an objective picture of the situation in orphanages during the occupation of Ukraine. It also represents an important moral act of preserving the memory of the victims of child genocide, which holds significant meaning for contemporary Ukrainian society.

Key words: orphans, children with disabilities, orphanages, crimes against children, genocide, the Nazi occupation, World War II, Ukraine.

References

- Hrinchenko H., 2020. Petrenko O. Nepotribni lyudy, zamovchanyj zlochyn: dzherela ta doslidzhennya pro masovi vbyvstva paciyentiv psyhiatrychnykh likaren, internativ dlya hvorykh ditej ta budynkiv invalidiv Ukrayiny chasiv nacystskoyi okupaciyi [Unnecessary people, a silent crime: sources and research on the mass murders of patients in psychiatric hospitals, boarding schools for sick children, and homes for the disabled in Ukraine during the Nazi occupation]. *Ukraina Moderna*. Vol. 28. 9–29. (In Ukrainian).
- Zabarko B. (ed.), 2013. *Mi khoteli zhit... Svydetelstva y dokumenty* [We wanted to live... Testimonies and documents]. Knyha 1. Kyiv. 34–38. (In Russian).
- Ivchuk N. S., 2013. Dity yak ob'ekt henocydu (na prykladi Holokostu) [Children as objects of genocide (using the example of the Holocaust)]. *Panorama politolohichnykh studij*: Naukovyi visnyk Rivnenskoho derzhavnoho humanitarnoho universytetu. Vyp. 11. Rivne. 198–206. (In Ukrainian).
- Kasianova N., 2010. Stanovyshhe ditej-syrit v umovakh nimetskoyi okupaciyi (na prykladi Donbasu) [The situation of orphans under German occupation (on the example of Donbas)]. *Volynski istorychni zapysky*. T. 4. 16–19. (In Ukrainian).
- Lysyca L. H., 2021. *Funkcionuvannya spetsialnykh dytyachykh ustanov URSR u 1943–1950 rr.* [Functioning of special children's institutions of the Ukrainian SSR in 1943–1950]. Cherkasy. (In Ukrainian).
- Marchenko O. M., 2023. Shevchenko V. Ye. "Brama do pekla" – Yanivskij koncentracijnyj tabir smerti ["Gate to Hell" – Yaniv concentration death camp]. *III mizhnarodna naukovo-praktychna konferenciya "Ostanni dosyahnennya svitovoyi nauky"*. Vilnyus. Scientific Collection "InterConf". № 170. 108–115. (In Ukrainian).
- Mieszkov D., 2020. Masova aktsiia znyshchennia invalidiv ta psykhichnokhvorykh v s. Orlovo v hrudni 1941 r.: sprobha rekonstruktsii ta kontekstualizatsii podii [Mass action to exterminate the disabled and mentally ill in the village of Orlovo in December 1941: an attempt to reconstruct and contextualize the events]. *Ukraina moderna*. Vol. 28. 110–128. (In Ukrainian).
- Vasyliiev V., 2018. Kashevarova N., Lysenko O., Panova M., Podkur R. *Nasyilstvo nad tsyvilnym naseleнням Ukrainy. Dokumenty spetssluzhb. 1941–1944* [Violence against the civilian population of Ukraine. Documents of the special services. 1941–1944]. Kyiv. (In Ukrainian).
- Vasyliiev V., 2023. Kashevarova N., Lysenko O., Panova M., Podkur R. *Nasyilstvo nad tsyvilnym naseleнням. Zaporizka oblast. Dokumenty orhaniv derzhbezpeky. 1941–1944* [Violence against the civilian population. Zaporizhzhia region. Documents of state security bodies. 1941–1944]. Kyiv. (In Ukrainian).
- Slobodynskyi D., 2016. Zhyttia ditei u period hitlerivskoi okupatsii Ukrainy [Children's lives during the Nazi occupation of Ukraine]. *Viiskovo-istorychni merydian. Elektronnyi naukovi fakhovi zhurnal*. Vyp. 4 (14). Kyiv. 37–56. (In Ukrainian).
- Sotnikova N. V., 2021. Dytiachy budynok u Sokolnykakh: zlochyny proty dytynstva [Orphanage in Sokolniki: crimes against childhood]. *Kraieznavstvo i uchytel – 2021. Tezy dopovidei mizhnarodnoi naukovoï konferentsii (31 bereznia 2021 r.)*. Kharkivskiy natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni H. S. Skovorody. Kharkiv. 54–57. (In Ukrainian).
- Spudka I. M., 2015. Turchyna L. V. Shkilnyi protses yak zasib formuvannia pidlehykh Tretoho Reikhu (na prykladi m. Zaporizhzhia) [The school process as a means of forming subordinates of the Third Reich (on the example of the city of Zaporizhzhia)]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*. Vyp. 42. 143–147. (In Ukrainian).
- Sinkevych I., 2021. Khersonskiy dytiachy budynok dlia ispanskykh ditei u dokumentakh Derzhavnoho arkhivu Khersonskoi oblasti ta mistseviï periodytsi [Kherson orphanage for Spanish children in documents of the State Archives of Kherson region and local periodicals]. *Istoriia v dokumentakh: Zbirnyk naukovykh dopovidei V arkhivnykh chytan*. Kherson. 42–47. (In Ukrainian).

Surovtsev O. A., 2006. *Holokost u Pivnichnii Bukovyni ta Khotynshchyni v roky Druhoi svitovoi viiny* [The Holocaust in Northern Bukovina and Khotyn Region during World War II]: dys. kand. ist. nauk: 07.00.01. Chernivtsi. (In Ukrainian).

Yakovliev V., 2022. Voienni zlochyny natsystiv na Kharkivshchyni (1941–1943): za materialamy Nadzvychainoi derzhavnoi komisii [Nazi war crimes in the Kharkiv region (1941–1943): based on materials from the Extraordinary State Commission]. *Litopys Volyni*. № 26. 178–185. (In Ukrainian).

Penter T., 2020. Child victims and female perpetrators: Dealing with the Nazi-murder of disabled children in the postwar Soviet Union. *Ukraina Moderna*, Vol. 28. 168–188. (In English).

Дата надходження статті: 26.09.2025

Дата прийняття статті: 22.10.2025

Опубліковано: 10.12.2025